

Les altres guerres de religió Catalunya, Espanya, Europa (segles XVI-XIX)

Xavier Torres i Sans
(ed.)

Les altres guerres de religió
Catalunya, Espanya, Europa (segles XVI-XIX)

Papers de l'IRH, 2

Les altres guerres de religió

Catalunya, Espanya, Europa (segles XVI-XIX)

Xavier Torres i Sans
(ed.)

Dades CIP recomanades per la Biblioteca de la Universitat de Girona

Les Altres guerres de religió : Catalunya, Espanya, Europa
(segles XVI-XIX) / Xavier Torres i Sans (ed.). – Girona :
Documenta Universitaria, 2012. -- 390 p. ; 22 cm. – (Papers
de l'IRH ; 2)
ISBN 978-84-9984-171-7

1. Torres i Sans, Xavier, ed. 1. Tolerància 2. Llibertat religiosa
3. Religió i poder 4. Catalunya -- Història militar -- S. XVI-XIX
5. Europa -- Història militar -- S. XVI-XIX 6. Espanya -- Història
militar -- S. XVI-XIX

CIP 94"15/18" ALT

Qualsevol forma de reproducció, distribució, comunicació pública o transformació d'aquesta obra només pot ésser realitzada amb la autorització dels seus titulars, llevat excepció prevista per la llei. Dirigiu-vos a CEDRO (Centro Español de Derechos Reprográficos) si necessita fotocopiar o escanejar algun fragment d'aquesta obra (www.conlicencia.com; 91 702 19 70 / 93 272 04 47).

Papers de l'IRH - Comitè Editor

Gerardo Boto (*Universitat de Girona/IRH*), Josep Fontana (*Universitat Pompeu Fabra*), Joan Lluís Marfany (*University of Liverpool*), Núria Sala i Vila (*Universitat de Girona/IRH*), Xavier Torres (*Universitat de Girona/IRH*).

Correcció dels textos originals: Tradusling

© dels textos originals: els autors

© de l'edició: DOCUMENTA UNIVERSITARIA ®

ISBN: 978-84-9984-171-7

Dipòsit Legal: GI-1.595-2012

Imprès a Catalunya

Girona, desembre de 2012

Índex

Introducció	7
Xavier Torres i Sans	

I. (RE)PLANTEJAMENTS

La intolerancia en España. Algunas reflexiones	25
Ricardo García Cárcel	

Des guerres civiles à la guerre mondialisée. La pensée des guerres dites de religion en Italie (Botero et Campanella)	51
Romain Descendre, Jean-Louis Fournel	

«Libertas» e «res publica» tra potere temporale e potere spirituale. Bologna nel '500-'600	81
Angela De Benedictis	

Una història de la idea de tolerància. Ascens i fallida d'un concepte	105
Josep Olesti	

II. GUERRES DE RELIGIÓ, GUERRES CULTURALS

La batalla de Lepant i Catalunya: aspectes religiosos, patriòtics i literaris	133
Pep Valsalobre	

El conflicto de dominicos y jesuitas en los siglos XVI y XVII	159
Rosa M. Alabrús	

La deessa Fortuna en combat a l'òpera i al teatre cortesà del Barroc: <i>L'incoronazione di Poppea</i> i <i>Lo desengany</i>	189
Josep Solervicens	
Lectura política del text bíblic en la obra de Diego de Saavedra	215
Jorge García López	
Pestes, plagas y guerras. El encargo artístic votiv en la Catalunya de la segunda mitad del siglo XVII	231
Francesc Miralpeix i Vilamala	
Contra l'heretgia: els oratoris musicals a la Catalunya borbònica	257
Xavier Torres i Sans, Ricard Expósito	

III. ALTRES GUERRES DE RELIGIÓ

Dinasticismo, política y religión en la Guerra de Sucesión de España	285
Joaquim Albareda	
Los extranjeros durante las guerras de religión del siglo XVIII en España y América	315
David González Cruz	
<i>In morte pagani Christianus gloriatur</i>: religió i patriotisme contra la Revolució	343
Lluís Roura i Aulinas	
Iglesia, religión y resistencia en la Guerra de la Independencia española (1808-1814): perspectivas de investigación	367
Genís Barnosell	

II. Guerres de religió, guerres culturals

La batalla de Lepant i Catalunya: aspectes religiosos, patriòtics i literaris¹

Pep Valsalobre

(Universitat de Girona / Institut de Llengua i Cultura Catalanes)

La percepció de l'amenaça otomana en l'imaginari europeu col·lectiu havia pres una dimensió descomunal, paral·lela a l'avanç real, incontenible, del Turc des de la caiguda de Constantinoble el 1453 fins al setge de Viena el 1529, durant l'expansió màxima de la Sublim Porta en temps de Solimà el Magnífic.² Per això llegim en la veu del captiu dels otomans el dia de la batalla a l'anomenat golf de Lepant, el 7 d'octubre del 1571:

- 1 Aquest treball s'inscriu en el projecte de recerca FFI2009-09630 del MICINN. He d'agrair les orientacions i comentaris que m'han ofert Eulàlia Miralles, Albert Rossich i Verònica Zaragoza. Mantinc els criteris d'edició originals dels textos transcrits en aquest treball. En el cas dels textos de Joan Pujol, parteixo de l'edició crítica —amb ortografia regularitzada— a càrrec de l'autor i d'Eulàlia Miralles, de propera aparició.
- 2 «Nell'immaginario collettivo dell'epoca l'avanzata dei Turchi in Occidente diventa il referente simbolico di un processo disgregatore della religione cristiana (già lacerata dalla Riforma) e quindi della civiltà occidentale (assediate dai nuovi barbari), che promuove la restaurazione in versione moderna dell'antico mito cavalleresco e letterario della crociata»: ZATTI, Sergio. *Il modo epico*. Bari, 2000, p. 68. La sensació d'amenaça era més punyent encara per les dissensions internes de les monarquies europees al respecte (cf. MARGOLIN, Jean-Claude. «Conscience européenne et réaction à la menace turque d'après le 'De dissidiis Europae et bello turcico' de Vivès (1526)». A : BUCK, A. (ed.). *Juan Luis Vives. Arbeitsgespräch in der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel vom 6. bis 8. November 1980*. Hamburg, 1981, p. 107-140). No tot, però, eren veus d'alarma i por. Alguns tractadistes històrics i polítics italians van fer una anàlisi política i militar de l'imperi Otomà i en van veure l'encarnació de les teories maquiavelianes (D'ASCIA, Luca. «L'impero machiavellico. L'immagine della Turchia nei trattatisti italiani del Cinquecento e del primo Seicento». *Quaderns d'Italia*, 15 (2010), p. 99-116).

«Yo me hallé en aquella felicísima jornada [...] y aquel día, que fue para la cristiandad tan dichoso, porque en él se desengañó el mundo y todas las naciones del error en que estaban creyendo que los turcos eran invencibles por la mar, en aquel día, digo, donde quedó el orgullo y soberbia otomana quebrantada...» (Cervantes, *Quijote*, I, XXXIX)

En efecte: la victòria de Lepant va tenir una recepció posterior immensa i polièdrica.

Els precedents del combat i la recepció de la victòria

Aquell ressò colossal es va fonamentar també, en gran part, en una inusitada expectació escatològica precedent. Vegem-ho. En el sentit més profund del llibre de l'*Apocalipsi* del Nou Testament hi ha compresos els conceptes de *revelatio* i *renovatio*. Es tracta de la vinguda del regne de Déu després de la victòria definitiva sobre el regne del Mal, seguida d'una sèrie d'elements simbòlics que l'anuncien. Després d'aquesta fi del món, la revelació anuncia un nou món: el de la *Civitas Dei*. El combat final entre el Bé i el Mal, amb el triomf del primer sobre el segon, apareix simbolitzat pels seus representants mundans, terrenals. El cas és que des del final del segle XI fins a la primera meitat del XVI, de manera intermitent, hi havia hagut l'expectativa d'un esdeveniment sobtat i miraculós que transformés el món, després d'un conflicte final entre els rengs de Crist i els de l'Anticrist, entre cristians i infidels.³

Doncs bé: la batalla de Lepant va ser percebuda com un d'aquells signes, un d'aquells esdeveniments que anunciaven la fi dels temps. Des del punt de vista cristià, el Turc s'havia anat revestint progressivament, al llarg del Cinccents, d'un rol demoníac en virtut de la seva expansió i victòries, i de l'amenaça sistemàtica cap a l'Europa cristiana, especialment des que

3 La batalla decisiva i final a l'*Harmagedon* exposada a Ap 16,13-16.

el 1522 havien ocupat Rodes.⁴ Els darrers fets, culminats amb l'ocupació de Xipre (1570), pertanyent a la República de Venècia de feia un segle, confirmaven tal identificació i refermaven la sensació d'amenaça. L'espera de centúries a una situació com la de Lepant, de lluita entre el Bé i el Mal, semblava haver arribat:

«Una generazione dopo l'altra fu presa, perlomeno in modo intermittente, dall'attesa spasmodica di qualche evento improvviso e miracoloso in cui il mondo si sarebbe completamente trasformato, di un prodigioso conflitto finale fra le schiere di Cristo e le schiere dell'Anticristo attraverso il quale la storia avrebbe ottenuto coronamento e giustificazione».⁵

I és per aquesta raó que els precedents literaris immediats a la batalla, quasi exclusivament venecians, van prendre la forma del text apocalíptic. A Venècia hi va florir una important literatura profètica entre 1570 i 1573,

- 4 Dos exemples en àmbit hispànic: *Libro intitulado Palinodia de la nephanda y fiera nación de los Turcos y de su engañoso arte y cruel modo de guerrear*, de Vasco Díaz Tanco de Frajenal (Orense, 1547) i *Hystoria en la qual se trata de la origen y guerras que han tenido los Turcos desde su comienço, hasta nuestros tiempos, con muy notables successos que con diuersas gentes y nasciones les han acontecido, y de las costumbres y vida dellos...* d'un tal Vicente Roca (València, 1555) que m'és totalment desconegut i que potser convindrà algun dia consultar (hi ha exemplars a la Biblioteca Pública Lambert Mata de Ripoll). Vegeu BELLINI, Giuseppe. «*Les Andanças é viajes* di Pero Tafur tra l'Europa e il Mediterraneo». A: *Dal Mediterraneo al mare Oceano: saggi tra storia e letteratura*. Pagani [etc.], [s.a.], p. 23-64. (<<http://www.cervantesvirtual.com/FichaObra.html?Ref=30652>>).
- 5 COHN, Norman. *I fanatici dell'Apocalisse*. Treviso, 1965, p. 17: *apud* LEFÈVRE, Matteo. «Immaginario e ideologia apocalittica nelle rime per la battaglia di Lepanto. Poeti italiani e spagnoli». A: DE MICHELIS, Ida (ed.). *Apocalissi e letteratura*. Roma, 2005, p. 97-123 (la citació és de les p. 101-102). Segueixo en aquestes ratlles inicials les reflexions de Matteo Lefèvre, esp. p. 97-103. Sobre la consideració de la batalla com la lluita entre el Bé i el Mal, clarament representada també en algunes obres pictòriques ben conegudes com la de Giorgio Vasari (*La Battaglia di Lepanto*, Vaticà) i del Greco (*La gloria de Felipe II*, El Escorial), vegeu RIVERO RODRÍGUEZ, Manuel. *La batalla de Lepanto cruzada, guerra santa e identidad cristiana*. Madrid, 2008, p. 278-279; vegeu també NANNI, Stefania. «Des cérémonies pour la "guerre juste"». A: DOMPNIER, Bernard (dir.). *Les cérémonies extraordinaires du Catholicisme baroque*. Clermont-Ferrand, 2009, p. 183-206, esp. p. 199, com a construcció propagandística des del segle xv.

que ha estudiat Letizia Pierozzi.⁶ La guerra de Xipre del 1570 va provocar la impressió de diversos opuscles amb vaticinis i pronòstics sobre l'esperada victòria contra els otomans. La proximitat geogràfica del perill turc i el fort impacte que el seu avenç tenia sobre els interessos venecians expliquen la inflació local d'aquesta mena de literatura. Entre els textos més rellevants, Pierozzi singularitza aquests tres: Giovan Battista Nazari, *Discorso della futura et sperata vittoria contro il Turco* (1570); Giovanni Garenzio, *Verum et celebre Sybillae Erythraeae vaticinium* (1570); i Francesco Sansovino, *Lettera o vero discorso ...*(1570).

Fos com fos, la victòria contra el Turc es preveia imminent. Hi havia tota mena de visions i prediccions, astrològiques i d'altres menes, en aquest sentit. I tota aquesta trama profètica va permetre conferir immediatament un sentit escatològic a la victòria de Lepant dins de la tradició de visions messiàniques de la història, segons les quals, després de la derrota de l'infidel i de la reunió de tots els fidels sota un únic pastor (un sol poble i una sola religió), vindria el mil·lenni anunciat per l'*Apocalipsi*, atribuït a Joan. De tota aquesta expectació profètica n'eren ben conscients els qui van preparar la Lliga Santa contra l'Otomà, com veurem.

Per això, a més de l'enorme magnitud de la recepció de l'esdeveniment, no hi ha poeta coneixedor d'aquest aspecte apocalíptic que, en tractar de la victòria lepantina, no s'hagi expressat amb el to de la revelació i de l'anunci d'una nova era a la fi d'un món de dolor, pecat i sofriments. És cert que els objectius reals dels membres de la Lliga Santa eren comercials i ben prosaics, o de poder (especialment per al Papa),⁷ però, d'una banda, la necessitat de crear una expectativa apocalíptica i, de l'altra, una propaganda espectacular al voltant dels fets, van fer de Lepant una ocasió única.

6 PIEROZZI, Letizia. «La vittoria di Lepanto nell'escatologia e nella profezia». *Rinascimento. Rivista dell'Istituto Nazionale di Studi sul Rinascimento*, 34 (1994), p. 317-363.

7 Sobre la dimensió històrica global de la batalla i el seu context, vegeu les darreres monografies de BEECHING, Jack. *The galleys at Lepant*. Londres, 1982; BICHENO, Hugh. *La batalla de Lepanto, 1571*. Barcelona, 2005; RIVERO. *La batalla de Lepanto, op. cit.*; BARBERO, Alessandro. *Lepanto. La battaglia dei tre imperi*. Bari, 2010.

Pel que sembla, aquesta magnitud apocalíptica va ser menor a la monarquia hispànica que no pas a la república veneciana. Potser perquè en la política dels Àustries l'àmbit mediterrani presentava un interès secundari, mentre que Amèrica i Flandes eren els eixos prioritaris? En canvi, tot el potencial comercial de Venècia estava ubicat en l'àmbit mediterrani.

En fi: la campanya 'publicitària' al voltant de la Lliga Santa i la cerca de la batalla contra el Turc van tenir sempre present la idea que d'aquell combat depenia no solament l'Europa cristiana, sinó el destí final dels homes. És per això que el soldà Selim era representat com l'Anticrist, Satanàs, mentre els combatents cristians i especialment el comandant Joan d'Àustria prenien trets angelicals.

Recepció a la Corona d'Aragó

La victòria de Lepant va tenir una celebració literària —en un sentit ampli del mot— molt superior a cap altre esdeveniment històric, previ i posterior, en cap dels estats involucrats (monarquia hispànica, Venècia, etc.).⁸ Entre els materials escrits que va generar, podem esmentar la poesia èpica castellana, italiana, francesa, llatina, etc.; al costat de l'important nombre de compilacions impreses de poesia lírica de celebració sobre la victòria, especialment a la República de Venècia; o de l'extraordinari nombre de plecs solts italians, francesos, castellans, llatins, catalans, etc., impresos amb textos poètics, relacions en prosa, cartes fingides, etc.

Si ens centrem en la recepció a la Corona d'Aragó al final del Cinc-cents i els primers decennis del sisents, haurem d'esmentar productes literaris d'índole molt diversa adreçats a públics ben diferents, des dels papers de més elevada ambició i destinatari, com el poema èpic de Joan Pujol (del

8 La gran celebració impresa a Venècia al llarg de l'any 1572 i successius va tenir molt a veure amb la decepció de la República pels esdeveniments d'aquell any —els quals en van desvirtuar la victòria de l'any anterior— i per la represa ben aviat dels acords amb el Turc; tot plegat va atiar els venecians contra l'elit dirigent i aquesta va propiciar la celebració permanent de la victòria a través, entre altres procediments, de l'«actividad editorial frenética» (RIVERO. *La batalla de Lepanto, op. cit.*, p. 275-277).

qual parlarem tot seguit), passant per les cròniques en vers de l'alguerès Antoni de lo Frasso o de Jeroni de Costiol,⁹ fins a l'apropiació molt més majoritària per part de la literatura 'popular', molt més enllà de la culta, a través d'opuscles, plec solts, etc., com en cap altra ocasió històrica.¹⁰ En efecte, el nombre de plec solts impresos només a Catalunya, de factura ben diversa, relatius a la victòria va ser fenomenal. Vet aquí algunes referències dels molts papers estampats en format solt que van veure la llum a Barcelona només en els dos darrers mesos del 1571:

- ANÒNIM. *Testament de Hali generalissim Admirant de la armada de mar del gran Turch*. Barcelona, Claudi Bornat, 1571, 2 f.
- ANÒNIM. *Cobles y relacio de tot lo que esta dit fins lo dia de vuy sobre la victoria que nostre Senyor Deu a dada alcançar al señor Don Juan de Austria contra la armata del gran Turch...* Barcelona, Pau Cortey i Pere Malo, 1571, 4 p.
- ANÒNIM. *Copia de una carta de la Señoria de Venecia al serenissimo señor D. Juan de Austria sobre la alegria de la Victoria, offrenciendosele para la empresa del siguiente año*. Barcelona, Claudi Bornat, 1571.
- ANÒNIM. *Relacion verdadera de la victoria que Dios nuestro señor ha sido servido dar a la armada de la sancta liga contra la del Turco comun enemigo de la Christiandad a la boca de Lepanto*. Barcelona, Pau Cortey i Pere Malo, 1571, 6 f.
- CAMINETE, Francisco. *Coplas y relacion verdadera de la victoria que Dios nuestro señor ha sido seruido dar a la armada de la sancta liga con la presa del estandarte con vn romance a la fin a la boca de Lepanto, a siete de octubre, año MDLXXI...* [Barcelona], Joan Trinxer, 1571?, 2 f.

9 Sobre els textos de De Costiol i Lo Frasso, remeto a MIRALLES, Eulàlia; VALSALOBRE, Pep. «From Joan Lluís Vileta to Joan Pujol: Latin and Vernacular Poetry on the Battle of Lepanto in Catalonia». A: TAYLOR, Barry; COROLEU, Alejandro (ed.). *Humanism and Christian Letters in Early-Modern Iberia (1480-1630)*. Newcastle upon Tyne, 2010, p. 164.

10 Vegeu DIONISOTTI, Carlo. «Lepanto nella cultura italiana del tempo». A: BENZONI, Gino (ed.). *Il Mediterraneo nella seconda metà del '500 alla luce di Lepanto*. Florència, 1974, p. 127-151 (esp. p. 140).

- FERRER, Miquel. *Glosa sobre el Psalmo Laudate Dominum... por la felicissima victoria que el serenissimo don Iuan de Austria...* Barcelona, Claudi Bornat, 1571, 4 f.
- GRANADO, Juan. *Coplas y vera relacion nuevamente compuestas por Joan Granado el andaluz... sobre la famosissima victoria que el armada de la Sancta Liga a tenido... son las mas copiosas y largas de qua[n]tas an salido hasta aqui.* Barcelona, Bernal Menescal, 1571, 4 f.
- RIBAS, Francisco. *Suma de dos Sermones hechos por... Fray Francisco Ribas... año 1571. Dando gracias a Dios, por la vitoria que nuestro Señor dio al... Señor Don Ioan Daustria, Contra el gran Turco...* Barcelona, Pau Cortey i Pere Malo, 1571.
- SERCILLO, Pedro. *Copia de un capitulo... Tambien va una Cancion por memoria de la gran victoria... por intercession de la virgen martyr santa Eulalia...* Barcelona, Claudi Bornat, 1571, 2 f.

Noteu la diversitat de formats i gèneres que presenten: fals testament, poesia de celebració, presumptes còpies de cartes oficials, breus relacions (sempre ‘verdaderes’) dels fets en prosa, versos a mode de glosses de psalms, sermons, etc.¹¹

Més enllà de la recepció estrictament literària o ‘periodística’, els dietaris i autobiografies de tota mena es fan també ressò dels fets. Des dels dietaris institucionals més rellevants, com el de la Generalitat¹² o el del Consell

- 11 Sens dubte, els versos que transcriu Joaquim M. BOVER a *Biblioteca de escritores baleares* (Palma, Imprenta de P. J. Gelabert, 1868, vol. II, p. 131) i atribueix a Dionís Pont han de correspondre a un plec solt imprès, tal com revela la factura dels versos, la data primerenca i el títol: *Vertadera relació del combat naval dels cristians tengut en lo golf de Lepanto contre els infuels*. Barcelona, 1571. A: BOVER DE ROSSELLÓ, Joaquin María. *Memoria biográfica de los mallorquines que se han distinguido en la antigua y moderna literatura*. Palma, Imprenta Nacional á cargo de Don Juan Guasp y Pascual, 1842, p. 276, llegim: «PONT (Dionisio). Poeta malloquin, autor, segun D. Julian Ballester en sus *Memorias de la casa de Despuig*, de una *Obra métrica* que no hemos podido ver, *sobre la famosa batalla de Lepanto*, impresa en Barcelona año 1571».
- 12 *Dietaris de la Generalitat de Catalunya*, vol. II. «Anys 1539 a 1578», CASES I LOSCOS, Lluïsa; FERNÁNDEZ, Josep (ed.). Barcelona, 1994, p. 349: 16 juny 1571, arribada de Joan d'Àustria a Barcelona i trobada amb Lluís de Requesens; p. 367-368: 30 octubre 1571, arribada de la notícia de la victòria.

de Cent,¹³ passant per altres de més sorprenents, per la poca vinculació que podíem esperar entre la victòria naval i la situació de qui n'ofereix testimoni. Ens referim a les referències precises i entusiastes que podem trobar en llocs com el *Dietari de la fidelíssima vila de Puigcerdà*¹⁴ o la relativament extensa crònica de la batalla que llegim en una acta del llibre de Consells de Cervera, *Relació ho memòria de la victòria que Nostre Senyor Déu és estat cervit donar a la Sancta Ligua...*, signada per Josep Nuix.¹⁵ Que un llibre de consell de la comunitat de preveres de l'església d'un lloc com Cervera inclogui tota una extensa i precisa relació de la batalla, mostra l'impacte que va produir arreu de Catalunya el triomf de la Lliga Santa.

També el reflecteixen els dietaris més personals, com les *Memòries per a sempre* de Perot de Vilanova, professor a la Universitat de Lleida,¹⁶ el *Llibre d'algunes coses assenyalades succeïdes en Barcelona y en altres parts* de Pere

13 *Manual de novells ardots vulgarment apellat Dietari del antich consell barceloní*, a cura de SCWARTZ, Frederich i CARRERAS Y CANDI, Francesch, vol. V, Barcelona, 1896, p. 120: 16 juny 1571, entrada de Joan d'Àustria; p. 122-123: 31 d'octubre 1571, nova de la victòria lepantina.

14 GALCERAN VIGUÉ, Salvador. *Dietari de la fidelíssima vila de Puigcerdà*. Barcelona, 1977, p. 47: «Lany MDLXXII lo die diumenge de la septuagesima y tres dies arreu [...] se feren les dites professons gales y alegries per tres dies arreu ys despara tota la artillaria [...] y feren una bateria de un gran castell de paper en la plassa [...]; ballaren tres dies continuos ab molts juglas de dies y de nits ab moltes luminaries per la vila y per les plasses».

15 El text ha estat transcrit per MIRÓ, Ramon. *Activitat teatral a Cervera des del segle XV fins a mitjan segle XIX*. Tesi doctoral dirigida per Josep Romeu, Bellaterra, Universitat Autònoma de Barcelona, 1992, p. 1357-1360, i per PEREA, Maria Pilar. «La crònica de la batalla de Lepant en una acta del llibre de Consells de Cervera». *Miscel·lània Cerverina*, 12 (1998), p. 65-86.

16 Vilanova es fa ressò de l'establiment de la Lliga Santa i del pas de Joan d'Àustria per Barcelona camí de Roma el juliol del 1571 (moment en què fa una interessant reflexió sobre la immaduresa militar del germanastre de Felip II i el suport de Lluís de Requesens, tal com revelen els documents de l'època: «Passà també en companyia de dit senyor dom Joan d'Àustria lo comanador mayor dom Lloýs de Súnyiga, per a que en tot assistís y aconsellàs al dit Joan, per ser jove y encara poc experimentat en les dites coses»), així com de la victòria del 7 d'octubre, rebuda el 23 del mateix mes, ja amb abundants detalls de les operacions. Vegeu SIMON, Antoni. *Cavallers i ciutadans a la Catalunya del Cincentès*. Barcelona, 1993, p. 82 i 84.

Joan Comes¹⁷ o el d'un anònim i poc conegut, descobert a la Biblioteca Mazarina de París.¹⁸

Finalment, també va ser motiu de creació dramàtica i d'espectacles públics de factura diversa. Per exemple, Antoni Pi, de Cotlliure, que entre 1571-1574 era catedràtic d'Humanitats a l'Estudi General de Barcelona,¹⁹

- 17 Consulto l'edició de PUIGGARÍ, Joseph. *Libre de algunes coses asanyalades succehides en Barcelona...* Barcelona: La Renaixensa, 1878, p. 594-596. Les notes de Comes tracten l'entrada de Joan d'Àustria el 16 de juny del 1571 a la ciutat, l'arribada de la notícia de la victòria el 31 d'octubre i l'esment de la processó en acció de gràcies del 18 de novembre. En el *Te Deum* del mateix 31 d'octubre es va congregar una important munió de gent a la Seu «ab tanta alegría y jocunditat que los homens molts dells de alegría tenian las llagrimas als vlls otros stauen ab los vlls al cel ab lo sperit tant eleuat que restauen descolorits y tots blanchs altres ab altres effectes que parian fora de seny altres quels apparia cosa de somni y apenas o podian creurer y ab rahó perque manifestament es stada obra diuina y no humana per lo que la armada infel era potentissima y molta y en sa terra y exida de refresh y nostros peccats son grans es empero y stada tot temps mayor la misericordia de Deu» (p. 596).
- 18 El ms. 4511 de la Biblioteca Mazarina de París (Fons Tastú) conté, entre altres còpies de dietaris diversos del final de l'edat mitjana i principi de l'edat moderna, una còpia d'un dietari escrit entre el 1516-1571. Transcriu les anotacions referents a la notícia de la batalla de Lepant, única anotació per a l'any 1571 (a més de la llista de cinc consellers: «Als 7 de octubre 1571, fou batalla y gran victòria naval que tingué lo *senyor don* Joan de Àustria, germà del *senyor rey don* Phelip segon y fill natural de Carlos quint, en lo golf de Lepanto contra la armada del gran Turch. Provingué y se originà dita batalla a petició del *sant* Pio Quint, que's condolgué de la christiandat, y en particular dels venecians, als quals los moros molt perseguían, per lo que lo rey Phelip II, lo Papa y venecians se juntaren, nomenant per general dit *don* Joan de Àustria, lo qual después de haver-li beneït dit Papa lo bastó de general, se n'anà dret a Messina, a hon arribà als 24 de agost de dit any, aportant 80 galeras, 22 naus, 2.100 infants, ab què ab tot nostra armada ab la del Papa era de 280 galeras, 25 naus, 6 galeusas [*sic per* 'galiasses'] y 40 fragatas, sens las de Venècia que estàban mal armadas. La armada del Turch se componia de 300 galeras. La batalla durà moltes horas, fins que de un mosquetaso de la capitana de *don* Joan de Àustria morí Alí Baxà, del que desmayaren los moros, y així se alcançà la victòria. Los morts foren més de 30.000, los prisoners 10.000 y 175 galeras que los christians guanyaren y 99 que's perderen. Llibertaren 1.300 christians, 7.000 esclaus de galera. Tocà-li al rey cathòlic la capitana del Turch: 81 vasos, 68 canons de artilleria grans, 12 pedres, 178 lacres, 3.600 esclaus. Dels christians moriren 10.000, y entre ells molta gent noble espanyola».
- 19 La major part de les dades sobre Pi i la seva obra procedeixen de TORRES AMAT, Félix. *Memorias para ayudar a formar un diccionario crítico de los escritores catalanes y dar alguna idea de la antigua y moderna literatura de Cataluña*. Barcelona, Imprenta de J. Verdager, 1836, p. 482. Consta com a professor de gramàtica els anys 1571 i 1574, i que el 1575 va abandonar l'exercici acadèmic per ingressar com a monjo al monestir de Sant Jeroni de la Vall d'Hebron (vegeu FERNÁNDEZ LUZÓN, Antonio. *La Universidad de*

va escriure una comèdia en llatí (*Comedia de la batalla de D. Juan de Austria en Lepanto*, la titula Torres Amat); degué ser una representació escolar humanística perquè la van escenificar els seus alumnes. Tenim notícia que a Cervera es va representar el juny del 1572 *La victòria de don Joan d'Àustria*.²⁰ Sabem també d'un espectacle que al·ludia a la 'batalla de Lepant' a València el 1586.²¹ Finalment, coneixem una 'comèdia' duta a escena a Igualada el 1618 amb el títol *Don Juan de Austria* en la qual intervenien una galera de cristians i una de moros o turcs, de resultes de

---

Barcelona en el siglo XVI. Barcelona, 2005, p. 134-135 i 310-311). Per bé que, segons Torres Amat, l'obra encara era a la biblioteca del monestir al 1785, avui l'hem de considerar perduda. Les dades de Torres Amat reapareixen a MALUQUER VILADOT, Joan. *Teatre Català. Estudi Històric-Crítich*. Barcelona: Imprenta de la Renaixensa, 1878, p. 20; YXART, Josep. *Entorn de la literatura catalana de la Restauració*. Barcelona, 1980, p. 59, que la considera una «tragèdia històrica», tot i que les seves dades són de segona mà (de Maluquer); CAPEILLE, Jean. *Dictionnaire de biographies roussillonaises*. Perpinyà, Imprimerie-Librairie Catalane de J. Comet, 1914, p. 478; i a ROMEU, Josep (ed.). *Teatre profà*, vol. I. Barcelona, 1962, p. 29.

- 20 MIRÓ, Ramon. *Activitat teatral a Cervera, op. cit.*, p. 567-568; agraeixo a Ramon Miró que m'hagi facilitat l'accés al text de la seva tesi; vegeu també MIRÓ, Ramon (ed.). *Teatre medieval i modern*. Lleida, 1996, p. 25. Segons l'anotació de l'acta del Consell Municipal del 28 d'abril del 1577 sabem que a Santa Coloma de Queralt va ser representada una *Victoria Christi*: podria ser que la referència es referís a una obra relativa a la victòria lepantina per tal com aquesta era sovint al·ludida mitjançant aquella expressió (cf. RIVERO. *La batalla de Lepanto, op. cit.*, p. 258). Aquesta representació cerverina degué tenir continuïtat per tal com prou més tard va ser elogiada poèticament pel rector de Vallfogona, Francesc Vicent Garcia: vegeu SEGURA I VALLS, Joaquim. *Història de Santa Coloma de Queralt*. Santa Coloma de Queralt, 1953, p. 335; vegeu també MIRÓ. *Teatre medieval, op. cit.*, p. 25. El text de Garcia referit són uns versos d'un poema en quintets que comença amb «Reverend rector i amat»: «la *Victoria Christi* és / la comèdia de més pes, / i, en venir los cerverins, / no hi ha conceptes divins / que sien tinguts en més». (v. 161-165) (núm. 105 de l'edició de ROSSICH, Albert. *Francesc Vicent Garcia: assaig d'edició crítica*. Tesi doctoral dirigida per Joaquim Molas. Bellaterra, Universitat Autònoma de Barcelona. Departament de Filologia Hispànica, 1984). Ara: també podria referir-se a l'obra homònima de l'aragonès Bartolomé Palau (*Victoria de Christo*, ed. crítica de José GÓMEZ PALAZÓN, Kassel, 1997; primera edició: Saragossa, 1569; reimpressa diverses vegades al llarg de l'edat moderna i al segle XIX; en coneixem diverses versions al català, dels segles XVIII-XIX), que no té res a veure amb Lepant. Així ho va considerar VILA, Pep. «A propòsit de Bartolomé Palau i la dramaturgia espanyola del segle XVI a Catalunya». *Estudi General*, 11 (1991 [1992]), p. 99-112.

- 21 ROMEU (ed.). *Teatre profà, op. cit.*, p. 9, nota 9.

la lluita entre els quals, vencien els primers i, acte seguit, tots anaven a venerar la Verge.²²

A banda de la recepció escrita i dramàtica hi va haver altres mostres de celebració. Per exemple musicals, com el madrigal «Oíd, oíd...», que va compondre Joan Brudieu, mestre de capella de la Seu d'Urgell.²³ També un bon gruix de sermons eclesiàstics arreu del Principat, com podem resseguir en els inventaris de manuscrits de biblioteques conventuals.²⁴ O mostres d'art popular com ara les rajoles vidriades del segle XVII de la capella del Roser a Valls.²⁵

Joan Pujol i el seu «Lepant»

Tot i el paper clarament preponderant de la monarquia hispànica en el conglomerat de la Lliga Santa, només tres van ser els poetes peninsulars

- 22 ROMEU (ed.). *Teatre profà, op. cit.*, p. 9-10, nota 10. No cal dir que espectacles de batalles contra el Turc com la que s'escenifica a Girona el 25 de juny del 1579, tan prolíxament narrada per Jeroni Saconomina (SIMON. *Cavallers i ciutadans, op. cit.*, p. 198), no tant en el seu desenvolupament com en el seu *atrezzo* i vestuari, no haurien existit sense la victòria del 1571, per bé que en el relat del ciutadà honrat gironí no es faci al·lusió a Lepant.
- 23 *De los madrigales del muy reverendo Joan Brudieu...* Barcelona: Hubert Gotard, 1585. (cf. LÓPEZ DE TORO, José. *Los poetas de Lepanto*. Madrid: Instituto Histórico de la Marina, 1950, p. 37). Pot escoltar-se la versió de la Coral Verge del Camí de Cambrils, dirigida per Núria Ortoneda, a la sala Luz de Gas de Barcelona, en el programa *A quatre veus*, de TV3, emès l'any 1999: <<http://www.youtube.com/watch?v=6PcVbUJ75vQ>>.
- 24 Avui a la Biblioteca de la Universitat de Barcelona: cf. DURAN, Eulàlia (dir.). *Repertori de manuscrits catalans (1474-1620)*. Vol. II. 1: «Barcelona: Biblioteca Pública Episcopal i Biblioteca de la Universitat», compilació a cura de MIRALLES, Eulàlia i TOLDRÀ, Maria. Barcelona, 2000.
- 25 El mosaic de majòlica de l'hostatgeria de l'ermita de la Mare de Déu del Remei, a Alcanar, és molt posterior, del final del segle XVIII o del XIX (vegeu BLASI I VALLESPINOSA, F. «De Lleida a Tortosa passant per Aragó». *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya*, 446 (juliol 1932), p. 212; Sobre la de Valls, vegeu MARTINELL, Cèsar. *Capella de Na. Sra. del Roser i ses pintures en rajoles vidriades. Aportació a l'estudi de l'arqueologia catalana*. Valls, 1924; PARÍS FORTUNY, Jordi. *La Capella del Roser de Valls i les rajoles de la batalla de Lepant*. Valls, 1990. Vegeu <http://www.panorama.cat/pr/full_screen/valls_capella_del_roser.html> i <<http://www.ajvalls.org/obrepag.asp?web=capellaroses&car=turisme>>).

que, mitjançant la impremta,²⁶ van oferir un poema sencer a la victòria leparentina tot partint dels cànons del gènere èpic. En efecte, a més del català Pujol (1573), només Juan Latino (en llatí: *Ad catholicum... Philippum Dei gratia hispaniarum regem de foelicissima... Austrias carmen...* Granada 1573)²⁷ i Jerónimo Corte-Real (portuguès, en castellà: *Felicísima victoria concedida del cielo al señor don Juan de Austria, en el golfo de Lepanto de la poderosa armada Othomana*, Lisboa 1578) van publicar sengles poemes èpics amb la victòria de Lepant com a tema monogràfic; notem tres poemes en tres llengües diverses. També amb posterioritat a Pujol, tres dels poemes castellans més importants del gènere van fer-se ressò parcialment de Lepant dins de textos adreçats a altres temes o a contextos més globals: Alonso de Ercilla, *La Araucana* (cant XXIV, 1578), Juan Rufo, *La Austriada* (cants XIX-XXIV, 1584), i Cristòfol de Virués, *El Monserrate* (cant IV, 1588).

El prevere mataroní Joan Pujol va publicar imprès un llibre que portava per títol *La singular y admirable victòria que, per la gràcia de Nostre Senyor Déu, obtingué el Sereníssim Senyor don Juan d'Àustria de la potentíssima armada turquesca* (Barcelona 1573). Un títol tan monogràficament relatiu a la victòria leparentina com el que encapçalava el volum aixoplugava, però, obres d'índole molt diversa.²⁸ Només una de les seves seccions, la

26 Diversos altres textos èpics castellans i llatins cincentistes van romandre manuscrits: cf. LÓPEZ DE TORO. *Los poetas de Lepanto, op. cit.*, p. 56-63 i 80-93.

27 Edició i traducció de SÁNCHEZ MARÍN, José A. *La Austriada de Juan Latino*. Granada, 1981.

28 No entrarem ara aquí en detalls sobre l'autor i la seva obra. Aquestes poden ser unes indicacions bibliogràfiques pertinents: Karl-Heinz, ANTON (ed.). PUJOL, Joan. *Obra poètica*. Barcelona, 1970; COMAS, Antoni. «Introducción». A: PUJOL, Joan. *La singular y admirable victoria...* Barcelona, 1971; DURAN, Eulàlia. «La historiografia catalana en el pas del Renaixement al Barroc: el poema èpic sobre Lepant de Joan Pujol (1573)». A: ROMERO, Carlos; ARQUÉS, Rossend (ed.). *La cultura catalana tra l'umanesimo e il barocco*. Atti del V Convegno dell'Associazione Italiana si Studi Catalani (Venezia, 24-27 marzo 1992). Pàdua, 1994, p. 271-280; VALSALOBRE [Balsalobre], Pep. «Joan Pujol: una lectura contrareformista d'Ausiàs Marc». *Estudi General*, 14 (1994 [1995]), p. 105-135; COMPAGNA PERRONE CAPANO, Anna Maria. «Il sogno marchiano di Joan Pujol». A: *Sogno e scrittura nelle culture iberiche*. Atti del XVII Convegno. Milano 24-25-26 ottobre 1996, vol. I, Roma, 1998, p. 319-326; MIRALLES, Eulàlia. «Muses i Fama: notes per a la lectura del *Lepant* de Joan Pujol». A: MIRALLES, Eulàlia; MALÉ, Jordi (ed.). *Formes modernes de l'èpica (del segle xvi al segle xx)*. Santa Coloma de Queralt,

més important, certament, i la primera que apareix al llibre, consisteix en un cicle poètic dedicat a la batalla, dins del qual hi ha el poema èpic en qüestió, que coneixem actualment amb el títol de *Lepant* (no porta títol explícit al llibre). És una breu epopeia de caràcter històric²⁹ de 1588, versos desplegats majoritàriament en cobles decasil·làbiques. En tot l'àmbit europeu, el de Pujol és un dels primers textos³⁰ i és anterior als grans textos castellans. Probablement el *Lepant* pujolià és el primer text èpic imprès dedicat a la victòria a la península Ibèrica publicat paral·lelament a l'esmentada *Austriadis Carmen* de Juan Latino, sense que puguem ara per ara precisar les dates exactes de publicació de cadascun.³¹ Com a mínim n'és el primer imprès en llengua vulgar.

El text està dividit en tres cants, que podem esquematitzar així:

- Cant I. Visita de la veu poètica a l'Helicó i a la Casa de la Fama; narració dels fets de 1570 protagonitzats pels otomans: atac de Xipre i setge de Famagusta.
- Cant II. Relat de l'establiment Lliga Santa (Pius V, Felip II, venecians); narració de la campanya adriàtica del turc l'estiu del 1571.
- Cant III. Narració de la sortida de Barcelona de part de l'estol hispànic; lloança dels cabdills aliats; preparació de la batalla; combat i victòria final; difusió de la victòria.

2008, p. 11-38; MIRALLES; VALSALOBRE: «From Joan Lluís Vileta to Joan Pujol», *op. cit.*, p. 159-172; VALSALOBRE, Pep. «Primordi dell'epica ispanica su Lepanto: nuove considerazioni». A: *L'epica. Tra evocazione mitica e tragedia*. Roma [en premsa].

29 Vegeu la proposta de classificació de l'èpica hispànica cincentista de VILÀ, Lara. «La épica española del Renacimiento (1540-1605): propuestas para una revisión». *Boletín de la Real Academia Española*, LXXXIII/CCLXXXVII (2003), p. 137-150.

30 Pel que fa a textos èpics matiners sobre la victòria leparentina, ara per ara només tinc constància dels textos italians de Francesco Bolognetti (*La Christiana vittoria maritima del Sig. Francesco Bolognetti...* Bolonya, Alessandro Benaccio, 1572, 64 f.) i de Tomaso Costo (*Della rotta di Lepanto canti cinque di Tomaso Costo*. Nàpols, Gio. Battista Cappelli, 1573), el primer anterior al de Pujol, el segon del mateix any, sense poder-ne precisar el mes d'aparició.

31 El *Lepant* pujolià possiblement va ser facturat abans del mes de maig del 1572: cf. MIRALLES. «Muses i Fama...», *op. cit.*, p. 13.

Notem que Pujol només dedica el tercer dels cants —per bé que és el més extens— del seu poema a narrar pròpiament els prolegòmens del combat i la batalla mateixa. Per què explica amb detall l'atac turc del 1570 a Xipre i la campanya de ràtzies costaneres a l'Adriàtic de l'estiu del 1571 en els dos primers cants? Per què fa el Turc protagonista del seu primer cant i de la meitat del segon? El context que hem explicat al principi d'aquest paper ens permet pensar que, probablement, el seu interès va consistir a elaborar un relat d'estructura apocalíptica, amb uns precedents de domini del Mal, seguit de l'encontre amb el Bé, la victòria del qual ha de significar la salvació de l'home.³² Per descomptat, els dos primers cants tenen la missió de situar el lector davant de dues grans qüestions: el poder inigualable, tant com ferotge, del Turc, al costat de l'esperança catòlica de l'aliatge de la Lliga Santa, la qual cosa prepara un tercer cant com a combat definitiu entre les dues forces més potents del món, *ergo* entre dos mons que lluitaran per la supremacia mundial i religiosa.³³

Com passava en l'èpica 'carolea' (*La Carolea* de Jeroni Sentpere, el *Carlo famoso* de Luis Zapata i *El victorioso Carlos V* de Jerónimo de Urrea), depenent de la historiografia coetània,³⁴ també l'èpica lepantina parteix de la historiografia dels fets, reescrivint-los poèticament.

Qüestions d'ideologia política

Lara Vilà ha destacat l'aspecte polític i ideològic propi de l'èpica històrica cincentista hispana, 'carolees' i poemes lepantins inclosos.³⁵ Ara bé: en Pujol,

32 Cf. LEFÈVRE. «Immaginario e ideologia apocalittica», *op. cit.*, p. 97-99.

33 Cf. VILÀ I TOMÀS, Lara. *Épica e imperio. Imitación virgiliana y propaganda política en la épica española del siglo xvi*. Tesi doctoral dirigida por María José Vega Ramos, Bellaterra, Universitat Autònoma de Barcelona, 2001, p. 570.

34 Vegeu VILÀ. *Épica e imperio, op. cit.*, p. 475 i 557.

35 VILÀ. *Épica e imperio, op. cit.*, p. 475-482. Per Vilà, l'aspecte d'ideologia política al servei de la dinastia austríaca, provinent de la lectura de la descripció de la batalla d'Acci a l'*Eneida* virgiliana, està fora de tot dubte: «La descripción que hace Virgilio de la batalla de Actium como una lucha entre occidente y oriente, entre la verdadera religión y la idolatría, y la consideración de que se trata de una guerra justa de cuyo resultado

aquest aspecte és molt menys rellevant. És cert que hi llegim un panegíric de la dinastia austríaca, a través de la lloança de la figura de la màxima autoritat militar aliada, Joan d'Àustria. No hi ha dubte que: «lo valent austríà» (v. 1317 i s. del poema de Pujol) destaca en solitari i d'ell en depèn la victòria; és comparat amb els vencedors de les grans epopeies militars de la història antiga, Escipió l'Africà i Temístocles. Sens dubte, la victòria és monopoli del representant de la monarquia hispànica, el que, per extensió, imposa el somni imperial i, sobretot, el domini espiritual catòlic en el món, la qual cosa ja havia desitjat son pare, Carles I (cf. v. 1557-1572 de *Lepant*).

He dit «somni imperial»; corregeixo: el poema de Pujol no celebra tant la ideologia imperial com la victòria espiritual. En efecte: el poema de Pujol crec que no té el tret més manifestament propagandístic de l'èpica hispana equivalent, que, segons Vilà, és el domini del món sota un mateix poder polític, estatus que comportarà una nova època de *pax* universal, edat d'or, etc. Certament que Joan d'Àustria hi és ben present, com he dit, però quasi tanta presència té l'absent Carles I, son pare. Així és: sovint el text esmenta Joan a través del seu ascendent Carles I, posant èmfasi en la relació filial del gran protagonista, Joan d'Àustria, el qual n'encarna ara els somnis i profecies espirituals segons Joan Pujol.³⁶ Un altre detall vistós és la poca adhesió que mostra el poema a la figura de Felip II, especialment si el

---

depende el ser del mundo, pasan a formar ahora parte del aparato simbólico de la batalla de Lepanto. Sobre este esquema construirán los poetas épicos de Lepanto su narración de la lucha, que tendrá, como veremos, un carácter nacionalista. En Lepanto, España será la vencedora (Venecia y el Papa pasarán a ser meros ayudantes) “verás una naval batalla extraña, / donde se mostrará bien manifiesto / el supremo valor de vuestra España” [Arauc. XXIII, lxxix, 2-5]» (*Id.*, p. 621-622).

36 L'al·lusió al pare amb motiu de la batalla, recorda, a més, l'al·lusió virgílica al 'pare' Juli Cèsar d'Octavià August amb ocasió de la descripció de la batalla d'Acci (Actium) a *Aen.* viii, 681. (cf. VILÀ I TOMÀS, Lara. *Propaganda imperial e imitació virgílica en la èpica filipina: Lepanto en La Araucana, La Austríada y El Monserrate*. Treball de recerca dirigit per Maria José Vega Ramos, Bellaterra, Universitat Autònoma de Barcelona, 1999, p. 145 i 147). Probablement, la figura de l'emperador Carles com a figura apocalíptica devia tenir un pes important en les consideracions poètiques de Pujol (cf. RIVERO. *La batalla de Lepanto, op. cit.*, p. 30-39).

posem al costat d'altres textos sobre Lepant.³⁷ I, finalment, un aspecte que no ens passa per alt: s'al·ludeix a Carles I en els moments més significatius del poema, especialment al final —i no pas a Felip II, rei aleshores!³⁸

Hi voldria insistir: més que no pas pronosticar l'inici del domini polític de la monarquia hispànica al món amb la victòria de Lepant, com faran Ercilla, Rufo *e tutti quanti*,³⁹ el poema de Pujol posa èmfasi en l'extensió del catolicisme i la destrucció dels pagans. No trobem en Pujol, doncs, la projecció apocalíptica de l'imperi Austríac que es dona en la resta de poemes èpics leparentins hispànics.⁴⁰

En anar a tractar dels objectius de la proposta èpica de Pujol, hi ha un parell de qüestions generals que podem plantejar-nos, perquè, en certa manera, crec que comporten alguna estranyesa dins del context cultural i literari estrictament català. Una podria ser: per què s'escriu ara un poema èpic, el primer de la tradició catalana, sense antecedents, i apareix publicat amb tanta pressa?⁴¹ L'altra: per què s'imprimeix un llibre de poesia culta, quan el més habitual era que circulés manuscrita (i més en la tradició catalana)? No oblidem el cas del llibre de poesies de Pere Serafí, publicat ben poc abans (1565), si bé no deixa de ser un cas també inusual.

37 Cf. VILÀ. *Propaganda imperial e imitació virgiliana*, op. cit., p. 87-93; SALVADÓ RECASENS, Joan. «Un *epyllion* desconocido de Antonio Agustín sobre Lepanto». A: VILÀ, Lara (ed.). *Estudios sobre la tradición épica occidental (Edad Media y Renacimiento)*. Madrid-Bellaterra, 2011.

38 Un altre aspecte remarcable, per divers, és que el subjecte col·lectiu del poema, a diferència del poema de Juan Latino, p. ex., és l'aliança catòlica de la Lliga Santa i, en darrer terme, el catolicisme i no tant la monarquia hispànica o el "poble" espanyol. De fet, en contrast amb alguns dels poemes leparentins hispànics, el de Pujol no és un cant èpic a una pàtria o a un poble, sinó a una dinastia, de la qual es singularitzen Joan d'Àustria, Carles I i Felip II, per aquest ordre (cf. v. 109 i s.).

39 Cf. l'èpica renaixentista castellana, al servei de la política imperial de la monarquia, com ens ha demostrat detalladament i contínua Lara Vilà, pàssim; la darrera a VILÀ, Lara. «Las "Caroleidas" y la tradición épica. El *Carlo Famoso* de Luis Zapata». *Propaladia*, 4 (2010).

40 Cf. VILÀ. *Épica e imperio*, op. cit., p. 563.

41 Dels condicionaments que aquesta precipitació i altres factors exerceixen sobre el text de Pujol, al costat dels seus mèrits, n'he parlat a VALSALOBRE, Pep. «Primordi dell'èpica ispanica», op. cit.

Objectius de la proposta èpica de Pujol: religió i patriotisme

La lectura del poema evidencia que l'obra pujoliana té la voluntat d'exaltar èpicament una victòria sacra. I segurament l'expressió més adient per definir l'intent del mataroní és parlar d'*èpica cristiana*, però *èpica cristiana contrareformista*.⁴² De fet, amb el conjunt de la seva obra, Pujol responia al doble front de combat catòlic del moment: l'Europa protestant (a *Visió en somni* i en d'altres; i, en certa manera, també a *Lepant*) i el Turc (a *Lepant*).⁴³

Des d'aquesta perspectiva, el tema únic del poema, sense concessions a cap errabundeig cap a trames fictícies paral·leles, comporta que el *Lepant* de Pujol respongui a la norma aristotèlica de la unitat de l'argument, paral·lela a la cerca de l'uniformisme, l'ortodòxia, la unitat que s'imposa a la segona meitat del Cinccents enfront de la *varietas* de l'èpica novel·lesca del tipus ariostesc, paral·lela, en fi, a l'afirmació dels poders polítics centralitzats.⁴⁴ Pujol ens recorda aquí Torquato Tasso, «ossessionato per tutta la vita dall'idea di una forma epica unitaria e organica, che razionalizzasse le spinte centrifughe provenienti dal poema romanzesco di Ariosto, basato sull'erranza e sulla molteplicità». Li escau encara aquesta formulació historioliterària aplicable a l'epopeia prototípicament contrareformista:

«Più in generale, in tutta l'Europa espansionistica della Controriforma il genere epico assume una forte valenza politica, contrapponendosi nettamente all'alterità delle eresie e delle popolazioni da sottomettere. [...] Letta attraverso Aristotele e

42 Sobre èpica cristiana i èpica contrareformista, vegeu ALCINA, Juan F. «Entre latín y romance: modelos neolatinos en la creación poética castellana». A: MAESTRE MAESTRE, José M^a; PASCUAL BAREA, Joaquín (coord.). *Humanismo y pervivencia del mundo clásico*. Actas del Primer Simposio sobre Humanismo y Pervivencia del Mundo Clásico (Alcañiz, del 8 al 11 de mayo de 1990), vol. I. 1, Cadis, 1993, p. 3-27.

43 «Saraceni e luterani sono sentiti come affini e, in certo modo, complici di un'unica grande devianza» (ZATTI. *Il modo epico, op. cit.*, p. 70). En efecte: Pujol mostra aquesta identificació de manera palmària quan tracta de «segons llucifers», tant els luterans (a la *Visió en somni*, v. 292) com el Turc (a *Lepant*, v. 504).

44 ZATTI. *Il modo epico, op. cit.*, p. 101-103.

modellata su Virgilio molto più che su Omero, l'epica rappresenta un'istanza repressiva e centralistica, che mira a incalzanare la pericolosa devianza romanzesca».⁴⁵

«La poesia epica si realizza in momenti precisi della vita storica di una nazione, nel periodo, appunto, della sua formazione».⁴⁶ Per no anar gaire enllà, l'afirmació és perfectament pertinent en el cas de l'èpica castellana, al servei de l'expansionisme de la monarquia i les grans empreses que afronta al llarg del Cinccents. Però també ho podria ser per al cas català, que si bé no és en el moment de cap naixença o projecció palpable, sí que podem afirmar que es troba, si més no per a determinats cercles culturals i universitaris, en un moment de voluntat de reafirmació cultural i —al capdavant— política: detectem diverses activitats en aquest sentit al final del segle XVI promogudes essencialment al Principat, tal com ja hem explicat en altres ocasions.⁴⁷ En efecte, dins d'un conjunt d'experiments i propostes culturals que volen definir de nou, un espai historiogràfic, literari, polític, etc., en un context diferent de la comunitat política medieval, i després de

45 FUSILLO, Massimo. «Fra epica e romanzo». A: MORETTI, Franco. *Il romanzo*, vol. II [= *Le forme*]. Torí, 2002, p. 5-34; la citació és de la p. 16.

46 ZATTI. *Il modo epico*, op. cit., p. 8.

47 La reinterpretació de determinats fenòmens mal anomenats 'medievalitzants' de la segona meitat del Cinccents català la va formular per primera vegada MOLAS, Joaquim. «Francesc Calça: poemes». *Els Marges*, 14 (1978), p. 77-84, mitjançant el concepte «replegament» aplicat a Francesc Calça, i va ser posteriorment represa, amb més contundència, p. ex., per NADAL, Josep M. «Usar de llenguatge artificiosos en el segle XVI: ideologia lingüística i llengua literària». A: TAVANI, Giuseppe; PINELL, Jordi (ed.). *Actes del Sisè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes* (Roma, 28 setembre-2 octubre del 1982), Barcelona, 1983, 89-125, esp. 105-110; i Albert Rossich (en diversos llocs i ara recentment a ROSSICH, Albert. «La literatura (1516-1716)». A: GABRIEL, Pere (dir.). *Història de la cultura catalana*, II [*Renaixement i Barroc. Segles XVI-XVII*]. Barcelona, 1997, p. 162-163), el qual ja parla clarament de la voluntat de construir una tradició literària pròpia. Vegeu, encara, VALSALOBRE, Pep. «La poesia catalana del cinc-cents: a la recerca d'una veu pròpia». *Revista de Catalunya*, 210 (octubre de 2005), p. 101-107; actualitzat i ampliat a VALSALOBRE, Pep. «La poesia catalana del Cinccents: a la recerca d'una veu pròpia». A: MIRALLES, Eulàlia (ed.). *Del Cinccents al Setcents. Tres-cents anys de literatura catalana*. Bellcaire d'Empordà, 2010, p. 386-392; i encara, VALSALOBRE, Pep. «La poesia al Cinc-cents». A: ROSSICH, Albert (dir.). *Panorama crític de la literatura catalana. III. Segles XVI-XVIII*. Barcelona, 2011, p. 96-99.

l'*impasse* de la primera meitat del segle XVI, *Lepant* és un poema èpic, que, tot i incloure's en una visió àmplia hispànica de la monarquia dels Àustria, reclama especificitats.

Si la poesia èpica té, des de Virgili, una funció de literatura 'nacional' i representa la presa de consciència d'una col·lectivitat sobre ella mateixa,⁴⁸ si és un instrument propagandístic de lloança i difusió de les gestes 'nacionals', *Lepant*, tot i ser una peça amb el doble objectiu de propaganda catòlica i de la dinastia austríaca, no deixa de constituir una epepeia de la intervenció catalana en aquest fet de grans dimensions històriques. Més que més si sabem que Pujol pertanyia a aquell grup que propugnava una tradició literària i cultural pròpies, exclusives. Fixem-nos-hi: quan Pujol, tot reflectint en gran mesura les fonts impreses —plecs solts, l'obra de Lo Frasso, etc.—, afronta els catàlegs d'herois del seu poema, hi fa un tractament equilibrat dels components de les nacions de la Lliga Santa. Ara bé —i aquest és el fet sorprenent, nou— en oposició a *totes* aquelles mateixes fonts —cap de les quals no singularitza un contingent estrictament català més enllà dels obligats esments a Requesens i Cardona com a capitans destacats dins del conjunt hispànic—, Pujol destaca la presència de militars de nissaga catalana, alguns d'ells cantats amb ressonàncies èpiques manifestes. En efecte: de la nòmina dels guerrers valerosos de l'estol de la Lliga Santa (v. 1093-1236), després d'haver anomenat protocol·làriament i ràpida els generals més importants, representants del tripartit aliat (v. 861 i s.: Lluís de Requesens, Marcantonio Colonna, Sebastiano Venier, Giovanni Andrea Doria, Juan de Cardona), Pujol comença pels militars de nissaga catalana (v. 1093-1148) —«los nostres capitans» com diu al vers 1085—, continua amb els castellans (1149-1220) i, finalment, conclou amb venecians i alemanys, genèricament (1221-1228). Dels «nostres» n'individualitza catorze: Lluís de Requesens, Juan de Cardona i de Requesens (que torna a repetir), Enric de Cardona i d'Erill, Guillem de Santcliment, Enric de Centelles, Alexandre Torrelles, Ramon Calders,

48 «L'elemento più significativo è che essa [la poesia èpica] è poesia nazionale, perché rappresenta la presa di coscienza che una collettività opera di se stessa e dei suoi interessi» (ZATTI. *Il modo epico, op. cit.*, p. 8).

Francesc Cornet, Lluís de Queralt, Dimes de Boixadors i d'Erill, Jaume Mitjavila, Rafael Joan Pervila. I més avall, Miquel de Montcada (v. 1165-1168) i, entre els morts, Bernat de Marimon (v. 1245).⁴⁹ És una nòmina inexistent en cap altre paper escrit sobre la batalla.

Un detall: als v. 1109-1124, Juan de Cardona⁵⁰ és, primer, comparat amb els dos herois màxims dels exèrcits aqueu (Aquil·les) i troià (Hèctor),⁵¹ paradigmes de l'epopeia bèl·lica universal, i, just a continuació, és l'únic personatge, a més de l'exhortació al combat del cap de l'estol de la Lliga Santa, Joan d'Àustria (v. 977 i s.), que pren la veu per arengar els combatents, la qual cosa el situa, en certa manera, en paral·lel a fill bastard de Carles I;⁵² més enllà d'aquests dos, cap altre militar no prendrà directament la paraula durant la batalla.⁵³ L'arenga fingeix que els soldats a qui s'adreça, anomenats «germans» i «els seus», són catalans, i per tant la fama que se'n derivarà en el combat implica la glòria de la nació catalana. No hi haurà en tot el poema cap exhortació de 'patriotisme concret' a part d'aquesta.⁵⁴

49 Sobre els lligams familiars entre Cardona, Requesens, Queralt, Santcliment, etc., i amb els Icard, Albanell, vegeu REIXACH I PUIG, Ramon. «Els Ferrer de Mataró i el realisme constitucional català». *Fulls del Museu Arxiu de Santa Maria*, 81 (2005), p. 4-28.

50 Joan de Cardona i de Requesens, baró de Sant Boi i cavaller de l'orde de Malta, capità general de l'esquadra de galeres de Sicília, pertanyent a l'estol de Felip II. En la batalla capitanejava set galeres, situades a la banda esquerra de l'ala sud, comandada per Doria, i, per tant, prop de l'ala central o cos de batalla. Va rebre diverses ferides: d'una fletxa, d'un tret d'arcabús al pit i una granada incendiària li va causar greus cremades. Vegeu BICHENO. *La batalla de Lepanto, op. cit.*, p. 283; MOLAS I RIBALTA, Pere. *Catalunya i la Casa d'Àustria*. Barcelona, 1996, p. 148; també a MOLAS RIBALTA, Pere. *L'alta noblesa catalana a l'edat moderna*. Vic, 2004, p. 53-54.

51 Juan Latino farà la mateixa comparació però aplicada a Joan d'Àustria (*Austriadis Carmen*, I, 37-39; SÁNCHEZ MARÍN. *La Austriada de Juan Latino, op. cit.*, p. 42-43), la qual cosa és significativa.

52 Vegeu la nota anterior.

53 La crida d'un «cardenal» a la guerra santa (v. 1299-1304) té un component divers als dos militars esmentats.

54 Tant Joan d'Àustria com el cardenal esmentat a la nota anterior s'adrecen al conjunt dels combatents aliats.

«Entre tots ells, lo valent català
singularment de si fa mostra bella,
qui son renom trau de la casa vella
qui de gran temps Cardona dir-se fa;
nigun temor demostra de morir,
mes avorrit apar qui tinga el viure,
perquè morint espera lo reviuere
alt en lo Cel i a l'etern Déu fruir.

Contra els troians Aquil·les no mostrà
major esforç, quan sobre Troia estava,
per reparar l'afront qui davallava
de Paris, fill del rei Príam troià;
ni Hèctor no fonc en los cruels combats
contra los grecs de major fortaleza,
quan de tots ells haguera bé defesa
la gran ciutat, sinó fossen los fats.

Entre els seus va ab esforç valerós
dient: «Germans, vui és nostra jornada:
qui vida pert una altra en té guanyada
alt en lo Cel, ab immortal repòs.
Teniu recort que contra d'estos cans
façau tals fets, ab infal·lible mostra,
que es puga dir ab digna llaor vostra
lo gran valor dels nostres catalans».

Hem vist que la 'historicitat' és la marca paradigmàtica de l'èpica en l'àmbit hispànic, per tal com contribueix així al servei de les gestes històriques de la monarquia⁵⁵ i de l'expansió que viu l'empresa castellana en aquell temps, constituint-se així en un element més definidor d'una consciència 'nacional' castellana. Pujol sembla ser perfectament conscient d'aquesta funcionalitat política de l'èpica i aquest degué ser un dels

55 VILÀ, Lara. «Fama y verdad en la épica quinientista española. El virgilianismo político y la tradición castellana del siglo xv». *Studia Aurea*, 4 (2010), p. 2-6 i 25-29.

factors per acostar-se al gènere i fer així una doble contribució en aquest sentit: l'obligada a la monarquia i als seus representants més conspicus (especialment en relació amb el cas lepantí), però la no menys important reivindicació de la participació catalana en els fets. Si, com diu Manuel Rivero, «el evento del 7 de octubre de 1571 quedaba inscrito como una victoria de la dinastía, y de España. Ejerciendo como vanguardia de la cristiandad, como amparo y defensa de la civilización frente a la barbarie»,⁵⁶ Pujol volia remarcar que allí s'hi eren trobats també els catalans i que, davant la 'negligència' sostinguda fins al moment per part d'altres papers —cròniques, plecs solts, etc.—, ell s'encarregaria de difondre-ho mitjançant el més prestigiós dels vehicles literaris: l'epopeia. La magnificació històrica i sacra de la victòria per via poètica comportava paral·lelament la magnificació de la contribució de les nissagues i combatents catalans, minuciosament esmentats, aspecte negligit, o no explicitat —no ho oblidem—, per la resta de la paperassa lepantina, catalana i castellana.

A Pujol el veig en això paral·lel a l'actitud de Cristòfor Despuig, l'autor de *Los col·loquis de la insigne ciutat de Tortosa*, quan reclamava la visualització de la contribució dels catalans en les grans gestes atribuïdes als regnes hispànics.⁵⁷ Va ser aquest l'objectiu que va impulsar Joan Pujol (o el seu mentor, el lul·lista Joan Lluís Vileta)⁵⁸ a escriure *Lepant*?

56 RIVERO. *La batalla de Lepanto*, op. cit., p. 272.

57 Vegeu sobre la qüestió, p. ex., SOLERVICENS I BO, Pep. *Els Països Catalans i Espanya: ser o no ser. Conflictos político-lingüísticos del siglo xvi*. València, p. 198; SOLERVICENS, Josep. «Cristòfor Despuig, ni historiador ni arxiver». *Nous col·loquis*, II (1998), p. 35-49.

58 Vileta, canonge, regent de la càtedra de l'Escola Lul·liana de Barcelona, catedràtic de filosofia i teologia a l'Estudi General de Barcelona, personatge destacat en la comitiva teològica del bisbe Caçador a Trento, editor de Lull, apareix vinculat a l'obra de Joan Pujol i a la d'altres individus destacats en el panorama cultural de la segona meitat del Cinccents barceloní; vegeu MADURELL Y MARIMÓN, José M^a. «Juan Luis Vileta». *Analecta Sacra Tarraconensia*, XXXVII (1964), p. 19-76; [VALSALOBRE, Pep]. «Vileta, Joan Lluís». A: *Diccionari de la Literatura Catalana*. Barcelona, 2008, p. 1069-1070; MIRALLES, Eulàlia; VALSALOBRE, Pep. «From Joan Lluís Vileta to Joan Pujol...», op. cit.

Una hipòtesi sobre la reivindicació pujoliana

Pel que fa al propòsit de Pujol amb la reivindicació èpica de la contribució específica de combatents de nissaga catalana en l'estol catòlic, goso aventurar una hipòtesi en un altre sentit. O, més ben dit, en un sentit complementari. I és que potser la reivindicació que Pujol fa del paper dels catalans a Lepant té a veure amb la crisi del 1566-1570.⁵⁹ Recordem que el conflicte d'aquest període va començar per la negativa del Principat d'assumir el privilegi que Pius V havia concedit a Felip II per a l'ús dels delmes de totes les parròquies d'Espanya en la campanya contra el Turc, l'*excusado*.⁶⁰ «Tota la Espanya obeeí dit *motu* propi exceptat lo Principat de Catalunya», reconeix el noble barcelonès Frederic Despalau, que va dedicar un bon fragment a defensar els cavallers catalans que es van oposar a pagar el delme ordenat per Pius V.⁶¹

Aquest conflicte va coincidir en el temps amb les tensions entre els diputats del General i el Sant Ofici per la pretensió dels darrers d'estar exempts dels tributs de la Diputació, tal com ho ha explicat amb detall la tesi doctoral de Doris Moreno, culminació d'un seguit de treballs dedicats a la qüestió.⁶² Tot plegat, com és sabut, va ser interpretat com una actitud

59 FELIU DE LA PEÑA, Narciso. *Anales de Cataluña*, tom III. Barcelona: 1709, llibre XIX, cap. X, p. 208-210; REGLÀ, Joan. *Felip II i Catalunya*. Barcelona, 1956, p. 188-199; GARCÍA CÁRCEL, Ricardo. «El conflicto de la Inquisición y la Generalitat de Cataluña en 1568». A: *Homenatge al doctor Sebastià García Martínez*, vol. 1. València, 1988, p. 263-273. Se'n va fer ressò l'esmentat memorialista Perot de Vilanova (cf. SIMON. *Cavallers i ciutadans*, *op. cit.*, p. 76-78).

60 Felip II va exigir al papa Pius V com a condició imprescindible per participar a la Lliga Santa no solament el manteniment dels béns i rendes eclesiàstics destinats al subsidi de galeres, sinó també una nova concessió de la Croada i, finalment, que entrés en vigor l'*excusado*, és a dir, la concessió al fisc reial dels delmes del primer contribuent de cada parròquia (SERRANO, Luciano. *España en Lepanto*. Barcelona, 1935, p. 33-34). Vegeu també, BADA, Joan. *Situació religiosa de Barcelona en el s. XVI*. Barcelona, 1970, p. 251-254; MORENO MARTÍNEZ, Doris. *Representación y realidad de la Inquisición en Cataluña: el conflicto de 1568*. Tesi doctoral dirigida pel Dr. Ricardo García Cárcel, Bellaterra, 2002, p. 513-514.

61 SIMON. *Cavallers i ciutadans*, *op. cit.*, p. 123-124.

62 MORENO. *Representación y realidad de la Inquisición*, *op. cit.*, esp., p. 494-562.

herètica pels inquisidors, que en van informar la cort i Roma.⁶³ Just al final de novembre del 1569 arribaven de Roma còpies d'uns memorials en què s'acusava d'heretges els catalans, com consta al *Manual de Novells Ardits* i al *Dietari de la Diputació del General*.⁶⁴

Finalment, l'entrada d'hugonots al Principat (setge d'Estagell)⁶⁵ el març de l'any següent no havia fet sinó empitjorar-ne la percepció, al costat de les interessades proclames de la presumpta col·laboració entre senyors bandolers i hugonots, les partides d'obres luteranes que pretenien entrar al Principat, la més gran pressió immigratòria occitana de tot el segle, que es va donar en aquells anys, etc. El cas és que tant el virrei Hurtado de Mendoza com els inquisidors o l'Audència van arribar a témer, en algunes ocasions, que es trobaven davant d'una rebel·lió institucional i popular catalana.⁶⁶ Lafer es va embolicar amb diputats i oïdors del General

63 «Los inquisidores habían enviado [a Roma] una relación de lo ocurrido y el proceso incoado a los diputados. En estos documentos se vertían graves acusaciones respecto a la fidelidad de los catalanes a su rey y opiniones extremas respecto a la presencia protestante en Cataluña y la protección de los diputados a estos herejes. [...] Los canónigos de la catedral se ponen a disposición [*de les institucions catalanes, Consell barceloní i General*]: “havién resolt importava se'n donàs raó a sa sanctedat y a sa magestat sens tenir compte a ninguns gastos [...]” (MORENO. *Representación y realidad de la Inquisición, op. cit.*, p. 559).

64 *Manual de Novells Ardits, op. cit.*, novembre del 1569-maig del 1570, p. 94-95, 97-102: el dimarts 24 de gener del 1570, partia de Barcelona Lluís Gibert «per embaxador en Roma a sa sanctedat per purgar esta Ciutat de la maliciosa infamia que han apposada en esta Ciutat y a tot lo principat de Cathalunya devant sa sanctedat de crims de heregia» (p. 97), mentre que l'1 d'abril arribava de la cort Francesc Benet Codina «ciuteda qui era anat per embaxador a sa magestat sobre les infamias que havian apposadas al present principat» (p. 100); *Dietaris de la Generalitat, op. cit.*, 22, 27, 28 i 29 de novembre i 2 i 14 de desembre del 1569, p. 297-303. La nota del diumenge 27 de novembre diu: «En aquest dia se ajustà y aplegà en la casa de la ciutat lo consell de Cent jurats, en lo qual consell se legí lo memorial que de Roma los embaxadors que allí són han tramès als senyors deputats, lo qual memorial lo procurador fiscal del Sanct Offici ha donat a sa sanctedat, ab lo qual infamen, no solament la present ciutat, més [*sic*] encara tot lo present Principat y poblats de aquell, de infaels a la sancta sede apostòlica y a sa magestat, y de traydors y mals cristians» (p. 299).

65 FELIU DE LA PEÑA. *Anales de Cataluña, op. cit.*, p. 207; MORENO. *Representación y realidad de la Inquisición, op. cit.*, p. 561.

66 MORENO. *Representación y realidad de la Inquisición, op. cit.*, pàssim, esp., p. 570-571.

empresonats per ordre reial. I no va ser fins al març del 1570 que el rei va reconèixer l'error per carta als consellers.⁶⁷

La sospita de manca de contribució en l'activitat contra els turcs, d'una banda, i, sobretot, de l'altra, l'acusació d'heretgia generalitzada contra els catalans, havien de ser dues qüestions que, sens dubte, devien preocupar l'estament eclesiàstic més actiu. És probable, doncs, que la reivindicació del paper dels catalans a la victòria de Lepant anés destinada a esvair definitivament qualsevol recel de poca col·laboració en la contesa contra els otomans. De fet, Lepant va ser la primera ocasió que se li va presentar al Principat i a l'estament eclesiàstic d'esvair de manera definitiva l'acumulació de suspicàcies d'heretgia o si més no de tebior de la fe catòlica i de servei al monarca i al Papa. I, de pas, de fer patent que la negativa catalana a l'*excusado* no tenia res a veure amb les sospites inicials.

Si mirem l'obra de Joan Pujol en el seu conjunt, l'exacerbació antiluterana que l'amara no deu ser del tot aliena al neguit generalitzat al país i a les seves institucions sobre la presència recurrent d'heretges o d'acusats d'heretgia pels inquisidors dins del territori del Principat. Els processos i actes de fe de la plaça del Born del 27 d'octubre del 1566, de l'1 de febrer del 1568 o del 10 de setembre del 1570 —tan proper als fets que narra el poema pujolià—, amb un nombre important d'implicats i les anotacions subsegüents del *Manual de Novells Ardits* en són una mostra.⁶⁸

En fi: la suma d'aquestes circumstàncies potser forma part de l'explicació, no solament de la gènesi del poema *Lepant*, sinó sobretot de la 'precipitació', com hem dit, a fer públic el text.

67 *Manual de Novells Ardits*, op. cit., p. 100-102 (carta del rei i del bisbe de Cuenca als consellers); REGLÀ. *Felip II i Catalunya*, op. cit., p. 188-193; MORENO. *Representación y realidad de la Inquisición*, op. cit., p. 561-562.

68 Vegeu REGLÀ. *Felip II i Catalunya*, op. cit., p. 194-195; sobre la presència de luterans al Principat al Cinccents, vegeu BADA. *Situació religiosa*, op. cit., p. 87-94. Les referències del dietari del Consell Municipal barceloní, a *Manual de Novells Ardits*, op. cit., p. 61, 71-72 i 108. És també just aleshores que s'instaurava la censura prèvia de llibres, el 15 d'abril del 1573 (i el llibre de Pujol té l'aprovació i llicència i privilegi amb data del maig!), una mesura més de protecció del contagi en els territoris limítrofs amb el calvinisme (REGLÀ. *Felip II i Catalunya*, op. cit., p. 197-198).

